

A Mussolini-mítosz árnyékában*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.8>

Paul Corner 1944-ben született az angliai Yorkshire városában, fő kutatási területe Mussolini Olaszországa és az olasz fasizmus. Neve a történészek körében nem cseng ismeretlenül, korunk egyik elismert Mussolini-szakértője, aki legújabb, 2022-es könyvében Olaszország és az olaszok fasizmusához való viszonyát választotta tárgyául. Corner már egy 2000-es cikkében a fasiszta rezsim elnyomó és erőszakos voltát hangsúlyozta, amely a diktatórikus uralom technikáira jellemző mechanizmusok egész során keresztül merev társadalmi ellenőrzést működtetett.¹ Egy 2022-es tanulmánykötetben megjelent írásában pedig jelezte, hogy a fasizmus rehabilitációjának egyfajta sajátos tendenciája figyelhető meg az európai totalitárius rendszerek kutatásának főáramában.²

Új kötetének első, bevezető fejezetében (*History, memory, and amnesia*) a szerző siet tisztázni markáns állásfoglalását, hogy az olasz fasizmus része a totalitárius rezsimnek kánonjának (14.).

* Paul CORNER: *Mussolini in the Myth and Memory. The First Totalitarian Dictator*. Oxford University Press, Oxford, 2022. 192 p.

¹ Paul CORNER: Italian Fascism: Whatever Happened to Dictatorship? *The Journal of Modern History*, 74/2. (June 2002) 325–351. DOI: <https://doi.org/10.1086/343410>

² Paul CORNER: Beyond Consensus: Rethinking Fascism. In: Andrea DI MICHELE–Filippo FOCARDI (eds.): *Rethinking Fascism: The Italian and German Dictatorships*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 2022. 73–87. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110768619-005>. Lásd még Giulia ALBANESE: *Rethinking the History of Italian Fascism*. Routledge, London, 2022. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003092933>

Ahogy a könyv címe is egyértelműen kimondja, hogy Mussolini egy totalitárius rezsim diktátora volt. Mi sem szolgálhat erre jobb bizonyítékul, mint a rendszer véres és könyörtelen politikájának mérlege: a több mint 500 ezer ember halála.

Ugyanakkor érdemes megemlíteni Hannah Arendt először 1951-ben megjelent könyvét, *A totalitarizmus gyökereit*, amelyben az Európát elárasztó fasiszta mozgalmakról is szó esik. Arendt szerint azonban a „totalitárius állam” kifejezést olyannyira kedvelő Mussolini nem próbálkozott meg azzal, hogy teljes értékű totalitárius rendszert építsen ki, megelégedett a diktatúrával és az egypártrendszerrel.³ Arendt és Corner abban ugyan egyetértenek, hogy az olasz fasizmust és a német náciizmust nem lehet teljesen azonosítani, de végső konklúzióikban mutatkozik eltérés. Corner egyértelmű kritikával illeti az arendti fasiszta képet, mert az túlságosan megengedő, mintha leértékelné Olaszország második világháborús emberveszteségét, holott szerinte 1938 után már több párhuzamot lehet vonni a fasizmus és a náciizmus között.

Minderről a jelenlegi olasz kollektív emlékezet képes megfelelkezni. Az olasz jobboldal egyre inkább a fasiszta múlt felé tekint vissza, olykor a *ventennióból* (a fasizmus húsz éve) merített attitűdöket utánozva. Gondoljunk csak Silvio Berlusconi egykori olasz miniszterelnök nézeteire, aki ugyan elítélte a politikai erőszakot és a totalitarizmust, de kizárólag Pol Pot rezsimjére utalva, nem pedig Mussoliniére – állítja Corner (6.).

Corner úgy véli, a „puha” fasizmus mítosza jóváhagyást nyert a kollektív emlékezetben, amely kiválasztja, amire emlékezni kíván, és elfelejti a borzalmas eseményeket és tetteket (15–16.), még ha ez nem is jelenti Mussolini rehabilitációját. A könyv értelmezési keretét a realitás és a mítosz dichotómiája képezi, és Corner törekszik az utóbbi cáfolatára (21.). Véleménye szerint a kollektív emlékezet szintjén Olaszország előszeretettel bújik a társadalmi konszenzus mítosza mögé, amely az emlékezet egyik sarokkövévé vált (erről részletesen lásd később). Mindennek ellentmondá-

³ Hannah ARENDT: *The Origins of Totalitarianism*. A Harvest Book Harcourt Brace & Company, San Diego–New York–London, 1973. 258.

sossága többek között abból eredeztethető, hogy az olasz társadalom még nem tisztázta a fasizmushoz való viszonyulását. Az olaszok identitását képezte a saját ártatlanságuk képe, és arról a sztereotípiáról, hogy ők eleve „jó emberek” (*brava gente*), konszenzus jött létre. Ebből pedig logikusan az következhet, hogy akkor a fasizmus nem is lehetett olyan rossz (21–22.).

A második fejezetben („*Good-natured Fascism*”) a szerző megállapítja, hogy a fasizmus értelmezéséhez el kell döntenünk, hogy annak mely tényezői meghatározóak, és melyek csak esetlegesek. Corner szerint a Mussolini-mitoszban például az erőszak nem köthető közvetlenül a rezsimhez, a Ducéra nem úgy emlékeznek, mint egy emberre, akinek vér tapad a kezéhez. Ennek számos oka lehet. A történeti emlékezetben a Mussolini alakjára összpontosítás elvonta a figyelmet rendszerének elnyomó mechanizmusairól. A kutatásokban az utóbbi években az ideológiai és kulturális vonatkozásokra, sőt a fasizmus szubjektív és érzelmi „értelmére” helyezett hangsúly hajlamos a kulturális tényezőket fontosabbnak láttatni annál a szerepnél, amelyet az erőszak játszott a rezsim létrehozásában (38.). Miért is fontos számunkra az erőszak monopóliumának a kérdése? Corner az erőszak fogalmából kiindulva kívánja lerombolni az „*un fascismo bonario*” (a jóindulatú fasizmus) mítoszát, mert szerinte az erőszak központi szerepet játszott a fasizmusban az elejétől a végéig. Azaz a rendszer egyik fő jellemzője volt, nem csupán az uralom megteremtésének és fenntartásának döntő tényezője, hanem a fasizmus önmagáról alkotott képének szerves része – olyan valami, amire a fasiszták rendkívül büszkék voltak.

Corner be is mutatja az erőszak meghatározó szerepét a fasizmus kialakulásának éveiben. Az 1920-as évek elején Közép- és Észak-Olaszország nagy részén, délen Pugliában a baloldali munkásszervezetek tehetetlenné váltak, vidéken a mezőgazdasági munkások megszervezéséért felelős szocialistákkal könnyörtelen módon leszámoltak, vezetőiket likvidálták, gyakran a rendvédelmi szervek és az igazságszolgáltatás cinkos közreműködésével. A munkaerőpiacot a földbirtokosok irányították. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági munkásoknak választaniuk kellett a politikai lojalitás és a mindennapi túlélés

között; akik továbbra is szocialista eszméket vallottak, könnyen munkanélkülivé váltak.

Nem csoda tehát, hogy 1921 tavaszától kezdődően az újonnan alapított fasiszta szakszervezetekben gyorsan növekedett a taglétszám – ezt a bővülést a fasiszták természetesen a munkásoknak a szocializmustól való megtéréseként és egy mellettük kialakuló „spontán konszenzusként” hirdették (33.). Corner saját korábbi könyve⁴ mellett hivatkozik Mimmo Franzinelli 2003-as munkájára is, amelyben az olasz történész egy gyilkosságot ír le nagyon „naturális” módon.⁵ A kommunista Giuseppe Valentininek annyi volt a bűne, hogy önvédelemből megölt egy fasisztát. Valentinit sarokba szoritotta egy fasiszta rohamcsapat (*squadra*), így nem volt más választása, mint menekülni; a környező területekről időközben megérkező fasiszta erősítésnek többnapos hajszája után sikerült elfognia. Először súlyosan bántalmazták, eltörték mindkét karját, majd meglőtték az arcán, végül egy autó motorháztetejéhez kötözték, és hosszú autóút után a fasiszták főhadiszállására érkeztek vele, ahol kényszervallatásnak vetették alá, végül leszúrták és lelőtték. 1921–1922-ben számtalan ilyen esetről tudunk. Valentini esetében valószínűleg egy nyilvánosan elkövetett rituális gyilkosságról beszélhetünk, amelynek célja nem csupán az ellenség megfélemlítése és a további ellenállás megtörése volt, hanem – ami talán még fontosabb – lenyűgözni a báméskodókat és a törvényes igazságosság látszatát kelteni egy közönséges kivégzésnél. Ez kifejezte a fasizmus egyik meghatározó jellemzőjét: az erőszak szakralizálását mint a viták megoldásának eszközt (34–35.).

A fasizmus „engedékenységét” hangoztató nézettel szemben Corner arra mutat rá, hogy minél több történész vizsgálta a rezsimit, annál inkább felfedezhetők benne a totalitárius rezsimek jellemzői. A fasiszta rendszer ellenőrizte a lehetőségekhez és az erőforrásokhoz való hozzáférést, a bürokratikus állam kiterjesztésével gyorsan átjárta az országos és helyi közigazgatás legtöbb

⁴ Paul CORNER: *Fascism in Ferrara, 1915–1925*. Oxford University Press, Oxford, 1975. 137–169.

⁵ Mimmo FRANZINELLI: *Squadristi. Protagonisti e tecniche della violenza fascista, 1919–1922*. Mondadori, Milano, 2003. 133–137.

szektorát, és e szervek működésén keresztül érvényesíteni tudta a kívánságait. A személyi döntéseket gyakran politikai szempontok alapján hozták meg – a fasizmushoz való lojalitás volt a legkiemelkedőbb –, nem pedig az érdekek, a kompetencia vagy a rászorultság kritériumai alapján (38.). A rezsim a „normális” élet szinte minden területét ellenőrizte, kivéve az egyházat, amely maga is betöltötte ezt a funkciót. Röviden: mint minden totalitárius rezsimben, itt is nehéz – valószínűleg lehetetlen – volt „nem normális” életet élni anélkül, hogy valaki ne kerüljön szembe a fasiszták által irányított államgépezettel. Akár tetszik, akár nem, ez egy olyan struktúra volt, amelyet a függőségi viszony létrehozására terveztek. A fasizmus szükség esetén erőszakkal irányította az emberek életét, de hosszú távon még hatékonyabban tudta azt befolyásolni a megfélemlítés rejtett formáival.

A sokat hirdetett fasiszta „rend” – amelyre egyesek manapság hivatkoznak – nagymértékben a diszkrecionális kontrollon és az elkerülhetetlen függőség megteremtésén alapult, mert a rezsimmel való bármiféle együttműködés közvetett módon számos helyzetben kényszerűség volt, még a fasizmussal szemben ellenségesek számára is. Pontosan az ilyen típusú együttműködés generálta azt a cinkosságot a fasizmussal, amelyet a rezsim mindig is megpróbált kialakítani, kényszerítve az embereket a bűnrészesség elfogadására, legitimitásának, ha vonakodva is, de elismerésére. Még az antifasiszták is meghajoltak a szükség előtt, és felvették a fekete inget, amikor a családi vagy a munkahelyi körülmények nem hagytak más lehetőséget.

Az eddig festett kép a Nemzeti Fasiszta Párt (Partito Nazionale Fascista, PNF) és a fasiszták által irányított államgépezet működését tükrözi. Azonban a rendőrség szerepét sem szabad elhanyagolni. Mussolini szinte mindennap találkozott rendőrfőnökével, Arturo Bocchinivel (aki 1926 és 1940 között töltötte be e tisztséget),⁶ hogy áttekintse a közbiztonság és a közrend helyzetét. Minden jel arra mutat, hogy a rendőrség és különösen az

⁶ Giovanna TOSATTI: Il Ministero dell'Interno e le Politiche Repressive del Regime. In: Guido MELIS (ed.): *Lo Stato negli anni Trenta*. Il Mulino, Bologna, 2008. 138. Mussolini azt állította róla, hogy a fasizmus végső erőtlenségének az egyik oka Bocchini idő előtti halála volt.

1927-ben megalakult Politikai Rendőrség (Polizia Politica) nagyon hatékony volt. Utóbbinak elsődleges feladata – az egyéni nézeteltérések visszaszorításánál vagy a „disszidens” fasiszták gondos figyelésénél – az volt, hogy megakadályozza a rendszer ellenzőinek bármilyen egyesületbe tömörülését, és ebben nagyrészt sikeres is volt. Kémek és besúgók segítségével jelentős mértékben vissza tudta szorítani az antifasiszta tevékenységet, és ami talán még fontosabb, sikerült elültetnie a feljelentéstől való félelmet a társadalomban. Corner szerint ugyanis ez egy olyan világ volt, amely kihasználta a fasiszta „igazságosság” bizonytalan és diszkrecionális természetétől való félelmet, ahol bátorították a feljelentéseket, széles körben használtak besúgókat, csapdákat állítottak, vallomásokot csikartak ki zsarolással (néha kínzással), az árulásokat pedig megjutalmazták. Az 1930-as évek végére a feljelentéstől való félelem széles körben elterjedt.

A társadalom fasisztává alakulásához először a korábbi társadalmi és politikai kultúra lebontására, majd egy új kiépítésére volt szükség. A rendőrség minden bizonnyal kivette a részét ebből a folyamatból, és valószínűleg hatékonyabban végezte elnyomó munkáját, mint ahogy a fasiszta párt képes volt ellátni mozgósító szerepét. Corner hasonlóságot vél felfedezni a Szovjetunió társadalmi kontrolljának aspektusaival, még ha a rendszerellenes magatartásra irányuló megtorlások nyilvánvalóan eltértek az olasz és a szovjet rendszerben. A társadalmi kontroll meghatározó szerepe azonban mintha kikerült volna az olasz történeti emlékezetből. A politikai szempontok a polgári élet számos fontos területét áthatották, és a legtöbb embernek nem volt más választása, mint megpróbálni e kritériumok szerint élni. Lehet, hogy eligazodtak közöttük – ahogy az emberek mindig, még a totalitárius rendszerekben is eligazodnak –, de az irányítás kondicionáló hatása mindig ott volt. Ez elkerülhetetlenül elvezet bennünket a „konszenzus” kényes kérdéséhez (41–42.).

Corner a harmadik fejezetben (*Italy: a nation of fascists?*) fejti ki részletesen a Renzo De Felice-féle tömegkonszenzus-elmélethez való viszonyulását. Renzo De Felice, az olasz fasizmust kutató egyik vezető történész Mussolini-életrajzának harmadik kötetében azt állította, hogy 1929 és 1936 között általános „konszen-

zus” alakult ki a rendszerrel kapcsolatban.⁷ Erről már Cristopher Duggan angol történész megállapította, hogy De Felice nem az egyszerű emberek gondolkodásának vizsgálatára alapozta kijelentését, hanem az ellenszegülés bármiféle látható vagy kézzelfogható jelének a hiányára.⁸ Corner pedig arra mutat rá, hogyan értelmezték félre De Felice teóriáját, bemutatva a kérdéssel kapcsolatos emlékezeti viták alakulását.

Corner úgy véli, itt nem kizárólag egy történelmi problémával nézünk szembe, hanem voltaképpen az olasz önképpel. Tényleg fasiszták az olaszok? Ennek a kérdésnek mélyreható személyes és politikai vonatkozásai vannak. A „közös” álláspont az egész *ventennio* alatt alapvetően az volt, hogy az olaszok és a fasiszták valójában azonosak. Ehhez képest a második világháború utáni antifasiszta hagyomány azt állította, hogy az olaszok alapvetően a fasiszmus áldozatai, akik nem voltak támogatói a rezsimnek, ezért annak hosszú fennállását az elnyomásnak és az ellenzéki fellépés lehetetlenségének tulajdonították. A baloldali mítosz – a gonosz rezsimmel szemben „Italiani brava gente” (az olaszok jó emberek) – a világháború utáni helyzetben közvetlen politikai célokat is szolgált. A vita akkor alakult ki, amikor az 1970-es években De Felice történészként megkérdőjelezte ezt a hiedelmet, és a tömegkonszenzus-elméletével gyakorlatilag megfordította a rezsim hagyományos értelmezését. Ebből ugyanis az következett, hogy az olaszok nem áldozatok, hanem bizonyos értelemben elkövetők, készséges cinkosai voltak Mussolininek.

A De Felice által használt tömegkonszenzus kifejezés politikai vonatkozásai miatt keserű vita tárgyát képezte. A baloldal elutasította azt az elképzelést, hogy egy erőszakos elnyomó rezsim általában népszerű lehetett volna: a „közönséges emberek” – a baloldal fő támogatói – értelemszerűen nem lehettek fasiszták. A jobboldal nyilvánvalóan lelkesen fogadta az új tézist, mert a népszerűséget (ahogyan a tömegkonszenzust félreértelmezték) egyben igazolásnak tekintették. Meglepő módon a nemzeti fele-

⁷ Renzo DE FELICE: *Mussolini il Duce. Gli anni del consenso (1929–1936)*. Einaudi, Torino, 1974.

⁸ Cristopher DUGGAN: *A bódult nemzet. A Mussolini-imádat anatómiája*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2005. 10–11.

lősség, sőt talán a büntudat következményei miatt De Felice tézise általánosan elfogadottá és a rendszerrel kapcsolatos kommentárok egyik közhelyévé vált. Ahogy egy történész fogalmazott: „már senki sem tagadja a tömegek rezsimben való részvételét” (45.). Ugyanakkor a (félre)értelmezésnek lett egy másik fontos eleme: eszerint ha mi, olaszok mindannyian fasiszták voltunk, de egyben „brava gente”, vagyis jó emberek is, akkor a fasizmus nem lehetett olyan rossz. Ez pedig lehetővé tette a fasizmus mint „jóindulatú rezsim” értelmezésének megszilárdítását. Így boldogan befogadhatóvá vált az a diktátor, aki egyetlen „hibát” követett el: szövetséget kötött Hitlerrel, és belépett a második világháborúba.

A tömegkonszenzus érvelésének ez az instrumentális használata inkább akadályoz, mint segít minden történelmi rekonstrukciós kísérletet, fátylat borít a nyilvánvalóan szerteágazó valóságra. A kérdés összetettsége pedig azt sugallja, hogy nem jogos a „leegyszerűsített” tömegkonszenzus formula alkalmazása, amely a fasizmussal kapcsolatos általános önfeloldozáshoz vezetett. Sőt, az önfeloldozást eltávolítás és amnézia követte, ami ismét akadályozta a rezsim alatti események további elemzését. Ennek az amnéziának az indítékait nem nehéz azonosítani. Politikailag és egyénileg egyaránt kényelmes volt elfogadni a fasiszta múlt egyfajta megnyugtató megközelítését – megnyugtató tudni, hogy mindannyian készséges utasok voltunk ugyanabban a csónakban, még ha a hajó végül zátonyra futott is. Így a tömegkonszenzus koncepciója meggyőzte az embereket arról, hogy a fasizmust a szőnyeg alá lehet söpörni, és nincs vele kapcsolatban több megválaszolandó kérdés.

Corner szerint tehát a fasizmus tömegkonszenzusa a rezsimmel kapcsolatos egyik nagy mítosszá vált. Ami nem azért mítosz, mert ne lett volna valamilyen egyetértés, sőt, bizonyos pillanatokban spontán és széles körű konszenzus is kialakult, ezért nem szabad lekicsinyelni a rezsim kétségtelenül létezett támogatottságát. A nacionalista és mazzinista érzelmek erősek voltak a közép- és az alsó középosztályban, és kétségtelenül nem fenyegetett egy szocialista forradalom Olaszországban, mert az olasz szocialisták megosztottak, rosszul szervezettek voltak koherens politikai terv hiányában. Azt sem szabad figyelmen kívül hagy-

ni, hogy az olasz katolikus egyház, amelyet az első világháború alatt és után szintén erősen megfertőzött a nacionalizmus, semmi esetre sem volt közömbös a fasiszta rezsim antikommunista álláspontja iránt. Még az egyház hazafias és vallásos retorikája is átalakult, és végül szinte megegyezett a nemzeti-fasiszta hit nyelvével.

Az elnyomó diktatúra körülményei között azonban, érvel Corner, a nyílt és hangos tiltakozás hiánya aligha értelmezhető konszenzusként. A fasiszta Olaszországban az elkerülhetetlen függőséget és a kötelező együttműködést egy további tényező is erősítette, amely az idő előrehaladtával egyre inkább érezte jelenlétét. Ez az alternatívák hiánya volt, nemcsak a hatalommal való elkerülhetetlen érintkezésben, hanem azért, mert a rezsim gyakorlatilag bezárta a kaput egy fasizmuson kívüli lehetőség előtt.

Luisa Passerini munkája a torinói munkásokról a két világháború között azt sugallja Corner számára, hogy akik meggyőződéses szocialisták voltak, nem valószínű, hogy lelkes tagjaivá váltak a fasiszta pártnak 1930 után⁹ (50.). E személyek körében gyakori szlogen volt a „párttag igen, fasiszta nem” (*tesserato sì, fassista no*), amivel a későbbi években próbálták a fasizmushoz való csatlakozásukat magyarázni.

Természetesen a katolikus egyház kínált egy lehetséges menedéket, de az egyház és a fasizmus szövetsége az 1930-as években ezt a menedéket részlegessé tette. A fasizmus mindenhová behatolt. A rezsim az elemi iskolától hirdette saját erényeit, már a csecsemőket is a Duce szeretetére tanították, és szinte azonnal tisztelgésre lendíteni a jobb karjukat, amint megtanultak járni. Az emberek úgy érezték, nem maradt más választásuk, mint elfogadni a rezsim valóságát (52.).

Corner a totalitarizmus egyik paradoxonjának tartja, hogy az ilyen rendszerek a magánszférát a totális állami szférába kívánták beépíteni, ezzel lényegében megszüntetve a magánszférát, valójában mégis a közszféra számos funkciójának privatizáció-

⁹ Luisa PASSERINI: *Torino operaio e fascismo. Una storia orale*. Laterza, Rome-Bari, 1984.

ját részesítették előnyben. Megállapítja, hogy a politikusok korrupciója természetesen nem korlátozódik a totalitárius rendszerekre, de úgy tűnik, a fasiszmus idején különösen elterjedt volt Olaszországban. Ehhez kapcsolódik az az általánosabb kérdés, hogy akkor mi is volt pontosan az állam? A fasiszták az államot a kormánnyal és egyre inkább a kormányfővel azonosították.

Corner a negyedik fejezetet (*Things were better when HE was in charge...*) azzal a felütéssel kezdi, hogy a fasiszta ideológusok, mint például Paolo Orano, még addig a pontig is eljutottak, hogy azzal érveljenek: az állam a Duce személyében testesül meg, és az állam funkciója csupán az ő irányelveinek a végrehajtása. Ezzel szemben Corner a fasiszmust osztályrezsimnek tekinti. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy újjáéleszt valamilyen ortodox marxista nézőpontot, amely a fasiszmust kizárólag monopolkapitalizmus kifejeződésének tekinti, és nem tagadja, hogy a fasiszta totalitárius teoretikusok a mozgalmat egy forradalmi kísérletnek tekintették. A szerző értelmezésében ez egyszerűen azt jelenti, hogy a tömegek mindennapi életére gyakorolt hatásait tekintve a gyakorlatban a fasiszmus bizonyíthatóan osztályrezsim volt, mivel egyes társadalmi csoportokat egyértelműen diszkriminált – legnyilvánvalóbban a gazdasági szférában.

Világosan láthatjuk ugyanis, hogy a fasiszta rendszer idején a vesztesek elsősorban az ipari munkások és a föld nélküli mezőgazdasági munkások voltak, míg a nyertesek – legalábbis egy ideig – főként a közép- és az alsó középosztály, különösen az állami alkalmazottak, valamint a nagyipar és az agrárérdekek képviselői, akik egyre gyakrabban foglaltak el magasabb pozíciókat a rendszer struktúrájában. A Mussolini alakjára összpontosítás, véli Corner, elhomályosítja ezt a fasiszta haszonhierarchiát. A fasiszta társadalmi „szolidaritás” a juttatások egyértelmű disztribúcióján alapult, formálisan a nemzet, valójában bizonyos társadalmi osztályok érdekében. Ebben az osztályalapú kontextusban az az elképzelés, hogy a vállalatok valamilyen állítólagos „kollektív harmóniára” törekszenek, természetesen olyan illúzió volt, amelyben csak a fasiszta jövő legelszántabb hívei hihettek (75–76.). A fasiszták helyi hatalomszerzésének hatása már a híres római menetelés előtt is megmutatkozott abban, hogy 1921

júliusa és 1922 októbere között az ipari reálbérek 21%-kal csökkentek (76.). Az országos hatalom megszerzése után pedig ugyanez a politika érvényesült, így végül 1938-ra az ipari munkások reálértéken 20%-kal kevesebbet kerestek, mint 1923 elején – ráadásul hosszabb ideig dolgoztak. A körülmények különösen rosszak voltak az 1930-as évek második felében. A mezőgazdasági munkások helyzete sem volt jobb, amelyet a drasztikus bércsökkenés, a szerződések figyelmen kívül hagyása és a foglalkoztatás bizonytalansága jellemzett. A napszámosok tiltakozása pedig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy nem találnak újra munkát, és a házukat is elveszíthetik.

Corner ugyanakkor foglalkozik a rezsím modernizációs törekvésének jelentőségével is, szerinte irreális lenne tagadni a lakosságra gyakorolt bizonyos jótékony hatásokat. A rezsím például jelentős erőfeszítéseket tett a nagycsaládosok támogatására, miközben igyekezett megerősíteni a családon belül az apai szerepet, míg a nők helyét egyre inkább az anyaság és az otthon szempontjából határozta meg.¹⁰ A statisztikák azonban azt mutatják, hogy sokak számára ez nem volt elég ösztönző több gyermek vállalására, a nagycsaládosok külön juttatása nem tudott felülmúlni más tényezőket.

Az ötödik fejezetben (*Mussolini: twentieth-century statesman?*) Corner kísérletet tesz Mussolini alakjának és politikai karrierjének rövid, de lényegre törő elemzésére. Elmarasztalja azokat a jelenkori történészeket, akik nem akarnak emlékezni arra, hogy az olasz katonák egy piszkos háborút vívtak a németek oldalán a második világháborúban. A Mussolinit védelmezők többek között azzal érvelnek, hogy 1940-ben ugyan tévedett, de addig növelte Olaszország nemzetközi presztízsét, és jelentős európai szereplővé tette az országot. Ez pedig nagyon különbözik attól az alárendelt pozíciótól, amelyet Olaszország 1945 után töltött be a nemzetközi színtéren. Ezzel szemben Corner rámutat, hogy Mussolini mint államférfi valójában a mítosz része, amelyet a fasiszta mozgalom teremtett és formált meg.

¹⁰ Martina SALVANTE: *La paternità nell'Italia fascista. Simboli esperienze e norme 1922–1943*. Viella, Rome, 2020.

Ráadásul úgy látszik, Mussolini mai tisztelői és az őt dicsőítő történészek számára nem okoz gondot, ha valaki egy független állam ellen fegyveres agressziót követ el, ahogy tette az olasz diktátor Etiópia lerohanásával. Utóbbi háború pedig nagymértékben befolyásolta Mussolini későbbi külpolitikai irányvonalát, és Corner szerint 1940. júniusi döntései teljes mértékben az 1930-as években folytatott politikájából következnek. De a probléma talán ennél is mélyebben gyökerezik. Corner azt állítja, hogy Mussolini expanzív háborús gondolata Etiópia inváziójával kezdődött, és megfelelnek az 1923-as olasz–görög krízisről, Korfu megszállásáról. Azt ugyan említi, hogy már az első világháború után felfedezhetők egyfajta expanzív külpolitikai irányvonal kontúrjai, de mégsem említi meg az 1923-as konfliktust (105–106.).

Ezekon túlmenően Corner részletesen elemzi a második világháborúban Mussolini politikai döntéseinek főbb elemeit, kitér a náci Németországgal kötött szövetség „buktatóira”, a Molotov–Ribbentrop-paktumból való kizárásának okaira, valamint antiszemita nézeteire is.

A hatodik fejezetben (*Mussolini as modernizer*) Mussolini Olaszország modernizációjára irányuló intézkedéseit tekinti át röviden a szerző. Konklúziója szerint Olaszország alapvető problémája a tőkehiány volt, amely szükséges lett volna az iparosodási folyamat előmozdításához. Mussolini gazdaságpolitikájáról megállapítja, hogy egy illuzórikus gazdasági kép jellemezte, nem pedig a valós gazdasági helyzet realitása. Bizonyos politikai döntéseinek – például az 1930-as évek közmunkaprogramjainak – pedig kártékony hatásai is voltak az olasz gazdaságra (136–137.).

A hetedik, záró fejezetben (*Mussolini: myth and memory*) a szerző összefoglalja könyvének főbb elemeit, majd megállapítja, hogy a Mussolini-mítosz voltaképpen nem feltétlenül magáról a diktátorról szól, hanem az olasz kollektív emlékezet alakulásáról, amelyet Mussolini alakja és megítélése jelentősen befolyásol.

Corner monográfiája összességében egy illuzórikus képet próbál megsemmisíteni. Mussolini rezsimjét az erőszakkal és az elnyomással szövetségre lépő korrupció és megfélemlítés jellemezte, míg a háborúk, amelyeket Olaszország akkor vívott, kétségtelenül a Duce háborúi voltak. Mussolini nem volt több am-

biciózus értelmiséginél, aki meg volt győződve, hogy az akarata számít, és hogy ő léptette Olaszországot a modernizáció útjára. Propagandistái azt hirdették, hogy mindig mindenben igaza volt, a legmélyebb és legkomplexebb kérdésekben azonban kevés kivétellel rendre tévedett.

Paul Corner könyve elgondolkodtatja az olvasóját, amikor arra keresi a választ, hogy mennyire alapszik legendákon és mítoszokon mindaz, amit Mussoliniról és a rezsimjéről tudunk. Az egyik fő ok, amiért nem megfelelő perspektívából látjuk az olasz fasizmus igazi arcát, talán az évtizedek alatt felgyülemlett kutatási eredmények és szakkönyvek labirintusában való eligazodás nehézsége. Corner, az olasz fasizmus kiváló szaktekintélyének legújabb, összefoglaló műve az eligazodáshoz nyújt segítséget határozott véleményével és állásfoglalásával.

Szabó Gábor